

AZ OROSZ EMIGRÁCIÓ TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJA.

1.

A múlt század hagyatékának két véglete között még mindég folyik a harc és pedig elszántabban, mint valaha. Az antik világra épült Európa szembenáll ellenfelével, az új orientalizmussal. Az antik szellem elvesztette a csatát a művészetben, de győzött a tudományban és a filozófia nagyobbik részében. Az orosz metafizika és formabomlasztás elárasztotta a zenét, festészetet, színházat, irodalmat. A művészet átértelmeződött; a régi Európa tiszta és világos szenzorikus művészetéből chaotikus imaginatív vízió lett. Ez az irány, amelyik Cézanneból, Gauguinból indult ki; amelyik ma a zenében Stravinszkinél virágzik; az irodalomban Proust és Joyce győzelme ezt jelenti. De a tudományban újjáéledt a goethei görög természetszemlélet, amelynek egyedüli célja az Urphaenomen szemlélete. A filozófia lényegesebb része a tudomány mellett áll és tradíciója antik, kisebbik része orientális. A szellemiség egyéb területein, állameszmében, társadalomberendezésében, morálban, történelemben még folyik a küzdelem a két *világ* között, amelyiknek egyike a kozmikus rend egysége, másika az élet mélységeinek demonizmusa.

Még néhány esztendővel ezelőtt mindenki abban a hitben élt, hogy Oroszország politikai forradalmat csinált. Azt hitték, a gondolati mag Rousseau «emberi jog»-a volt, amely fűtötte a francia forradalmat, ez a forradalom fűtötte a francia állambölcseleket, Hegelt, a két irány kapcsolódott össze Marxban és innen kelt ki a bolsevizmus; azóta máj: kitűnt, hogy Marxnak a bolsevizmushoz igen kevés köze van. A marxizmus csak az a szellemi képlet, amely alatt az oroszok önmagukat megértik. Ami Oroszországban történik, az, mint Ortega a «Tömegek felkelésében» mondja vallásos mozgalom. Vagyis nem politikum, hanem ennél sokkal több, mélyebb, megingathatatlanabb, belülről fakadóbb. Az orosz Mereskovszkij ezt már Ortega előtt tíz évvel megírta. «Az orosz forradalom lelke öntudatlanul vallásos. Világ proletárjai, egyesüljetek; — ez a darvak krugatására emlékeztető kiáltás még sehol sem hangzott el oly elérhetetlenül távoli, félelmesen ünnepélyes, úgyszólván apokaliptikus reménnyel vagy fenyegetéssel, mint az orosz forradalomban.» Gazdasági felszabadosulás, kapitalizmus bukása, egyenlőség, osztálykülönbség megszüntetése — mindez nem a lényeg. A lényeg az orosz szellemiség és ebben a gazdaság,

kapitalizmus, osztályharc szerepe egészen másodrendű, függ a centrális állásfoglalástól: — a vallástól.

Európa több-kevesebb tisztasággal mindig a görögségben megalapozott természet kultuszát vallotta és a személyiségek kultúrája volt (Das höchste Gut der Menschenkinder ist die Persönlichkeit.) Goethe); ennek köszönhetten minden eredményét, egész nagyságát és szépségét. «Der Einzelne ist der allgemeine Fall, die Millionen die besonderen Fälle» — mondja Goethe, ugyanaz ez, mint Voltaire «il faut cultiver notre jardin»-je, mint Nietzsche és Sokrates individualizmusa. Természet és egyéniség az a két pont, amely közé az európai világ íve kifeszül s a cél a kettő harmóniája: a kozmosz, a «szép rend». A pythagoreusoktól a XX. századig Európa a szép rend szellemének fényében élt. Az orosz szellem alapja nem a görög. Arzenyev «Az orosz ember»-ről írt tanulmányában (Leuchter, V.) azt mondja, hogy az oroszország leglényegesebb öröksége az anatóliai egyház szellemisége. Az orientalizmus tagadja a természetet, amelyből ki akar lépni és gyűlöli a személyiséget, amelyet bűnnek tart. A keletiességben mindig van valami általánosító, valami kiegyenlítő tendencia. Ez ma is könnyen ellenőrizhető: az orosz gondolatra való reakció jele annak, hogy ki milyen mélyen tartozik a tömeghez. Az orientalizmus mindig en masse megoldásokban jelentkezik, ellentétben a hellenizmus személyiség-mikrokozmosz-problematikájával. Európa a sohasem kész egyéni öntudat erőfeszítése a tiszta rendre; Oroszország nem akar tudni az emberről, csak az örökkévaló emberiségről; Európa a lelkiismeret-szabadság földje; Oroszország az emberiség-vallásé; a történelem perspektívája Európában naturáisan kozmikus, Oroszországban démonikus; Európa államisága mindig az autokrácia volt; Oroszországé, akár a cárok, akár a proletárdiktátorok alatt, mindig a theokrácia.

De az oroszország elsősorban vallás és a vallás lényege sohasem tárul fel a világban való megnyilvánulásaiban, csak belső immanens struktúrájának szemléletében. Az orosz vallás alapélménye az élet mélységének démonizmusa. Az ember lényé teljesen átértelmeződik. «Az ember sokkal magasabb lény, mint ahogy hitték» — mondja Rozanov. És: «az ember személyiségjelentősége csak a vallásban nyilatkozik meg». Az orosz vallás tudatosan szemben áll a pogánysággal («Európa»), amely a természet erőit tiszteli; az orosz tagadja a természetet, különösen az emberben levőt: az élet vágyat, az ösztönt. A «primitív pogányság» («Európa») kultusza az erőknél hozott áldozat volt; az orosz magát a természetet áldozza fel: önmagát áldozza fel. Az orosz vallás maga a pszichológiai dráma: az ember feláldozza magát a transzcendens távlatban, — az örök élet jegyében. A vallás állandó belső tendenciája az önemésztés. Élet romboló démonikus erők szabadulnak fel, amelyek megfosztják az embert természetszerűségétől. Mert az ember — ahogy Szolovjev mondja — «nem a törvény alatt él, hanem az isteni kegyelem alatt, hiszen az ember

szellemi lény». Az élet itt nem a születés és halál között folyik le, hanem a «bűnbeesés misztikus aktusa és az utolsó ítélet megváltása között». (Rozanov.) Az orosz élet transzcendálás az örökkévalóságba. Az emberiség élete, vagyis a történelem szintén nem más. «A vallás feladata az elrontott életet megint kijavítani.» (Szolovjev.) A történelem előkészítése Isten földi uralmának. «Egy nép örökös mozgásának célja s minden külön cél, történetének minden szakaszában, egyesegyedül csak Isten keresése, Istenhez való ösztönszerű vonzódása,» (Mereskovszkij.) Arzenyev szerint az emberi élet kiindulópontja a «metanoia», a természettől való elfordulása.

Az élet östényével való szembenállás minden esetben démonikus, mert a démoni éppen annak az alaplényegnek felbontása, amin az ember áll. Az élet valami végső, amin az ember nem léphet át a nélkül, hogy ne szűnjék meg maga az ember. Az élet szétrombolása az ember szétrombolása, a «nemlét és önmegsemmisítés félelmetes szellemeinek» (Bergyajev), a démonoknak felszabadítása. Ez az oroszországban állandóan ismétlődő belső dráma: az ember az élet és a démonok küzdőtere; ez a folytonos belső harc a vágyak és a vágyak legyőzése között; az örökös kettősség «a szeretet átható gyönyörűsége és a szellem szigorú józansága között.» (Arzenyev.) Ha az örökkévalóságot akarja, meg kell semmisíteni önmagát s hacsak egy pillanatra is enged az életnek, azonnal felmerül az örökkévalóság elvesztésének félelmetes veszélye. Az oroszország nem ismeri az örömet, mert az ember az életromboló démoni erők pusztításának színhelye. Ez az orosz szellemiségben az orientális: a szembenállás a természet östényével, szembefordulás a természetes emberrel.

A világ drámája belül folyik le: a démonok belső rombolóerők. Az orosz szellemiség látása kiélesedett a belső szemléletre: a mélység szellemisége. Ez volt az, ami Európát elárasztotta és oly nagy tért nyert. Az antik szellem mindig szenzörikus, mert tudatában van annak a belátásnak, hogy élete a renden és örömmön nyugszik; ez pedig a felszíné, a látszaté. A belső, mélység perspektívája a chaosz és a szenvedély, — az orientalizmus szellemisége. Az oroszország szemléletében a világ belül dől el. Belül van a világ értelme és értelmetlensége; az emberiség élete is belső. A történelem a belső mélységek feltárulása az időben. De az idő sem ugyanaz, ami az antik hagyományú Európában. Bergyajev egész történetfilozófiája az orientális idő gondolatán nyugszik; ez a pszichológiai idő. A görög világban az igazság a valóságban volt és ez a dolgok entelecheiájában jelentkezett. Egész Európa ezt vallotta háromezer évig. Az orosz világban az igazság belső és az entelecheia elveszett, csak a chaosz maradt meg, a mélység, ahol az új orosz istenség lakik.

2.

Az európai számára az orosz történetfilozófia alapvetése egészen szokatlan; minden gondolkozó kivétel nélkül regényíróból, Dosztojevszkijből indul ki. A történetfilozófusok egymástól teljesen független, de egyöntetű véleménye, hogy az anatóliai egyház örökségén kívül egyedül Dosztojevszkij tárja fel az emberiség helyzetét a történelemben. Európai szellemiség nyelvére fordítva ez annyi: egyedül Dosztojevszkij regényeiben nyilvánul meg az orosz démonikus mélység szemlélet; ő fedte fel az új orientalizmus magját, a pszichológiai drámát, amely az orosz történetfilozófia kiindulópontja.

Európában Dosztojevszkijt az irodalom szemszögéből nézték és az irodalom tradíciójával magyarázták. Csak későn vették észre, hogy jelentősége nagyobb: Dosztojevszkij új szellemiség jelentkezése. Regényeinek tárgya az, amit röviden a gonosztevő igazolásának lehet nevezni. Úgy látszott, mintha ez a pont is a múlt század irodalmi fejlődéséhez tartozna. Hugó Victornál igazolódott a nyomorékság, Balzacnál a szegénység, Dumas fiánál a heterizmus, Zolánál a lumpenproletariátus, Dosztojevszkijnél a gonosztevő. Az egész komplexust együtt naturalizmusnak hívták. A perspektíva egészen helytelen. Dosztojevszkij új szellemiségének visszafelé ható ereje volt, magával vonta az egész század irodalmi tradícióját. Olyan szférát teremtett, amelyből önként következett a nyomorékság, szegénység, heterizmus és lumpenproletariátus igazolása; úgy tűnt, mintha tradíción alapult volna, de nem, az értékelés szemszögét változtatta meg és ebből az új szemszögéből bizonyos tekintetben az egész irodalom az ő előzményének látszott.

Dosztojevszkij azonban nem irodalom. Ivanov azt mondja: «benne az életnek dramatikus felfogása jelentkezik, ez a dráma az egyes emberben és a világtörténetben zajlik le . . . láthatatlanul az Isten és a legbelsőbb emberi én között». «A belső struktúra: tragédia epikus öltözékben.» «Személyiségfölötti történések ábrázolása.» Dosztojevszkij maga mondja: «lélekrajzolónak mondanak, de ez nem talál. Realista vagyok magasabb értelemben, vagyis az emberi lélek minden mélységét mutatom meg.»

Dosztojevszkij művészete a gonosztevő igazolása. A meghatározás, természetesen, az európai szellemiség alapján történik. Az orosz ilyet, hogy gonosztevő, nem ismer. Ebben a szellemiségben nincs külön gonosztevő, mert démonikus szemléletében «az emberi történelem kiindulópontja a bűnbeesés» és így mindenki bűnös, mindenki gonosztevő. Ez éppen az új orientalizmus leglényegesebb pontja, a bűntudat s az ebből önként folyó életérzés, amit Bergyajev orosz nemzeti sajátosságoknak mond: «az önmegsemmisítés és önelégetés». «Az oroszok nihilisták és apokaliptikusok, a kultúra számukra csak valami közbülső állapot, mint ahogy a becsületesség csak közbülső erény s így értéktelen.» Dosz-

tojevszkijnél igazolódik a rossz: az életrombolás. Az ő nyomán sötétítő, zavargó, felbontó erők lépnek működésbe. A világ értelmetlenségét az antik világ is tudta, de ezt a tudatot, mint az életről való tudás legkese-rűbbjét, nem arra használta fel, hogy megrontsa magát vele, hanem ellenkezőleg, hogy fokozza az élet örömet; a figyelem az életre esett, a felszínre, a látszatra, a pillanatra. A démonok leszaggatják a látszatot. Nyomukban sötétség támad; az értelmetlenség nem mint életfokozó, hanem, mint élet bénító erő jelentkezik, amint mereven fixírozza a keserű tényt és kétségbeesik fölötte.

Abban a pillanatban, amikor az élet szép látszata eltűnik, felsza-badul a mélységben rejtőző rossz, gonosz és alacsony. Dosztojevszkij regényeinek atmoszférája a bűn, ez a világ legsötétebb ténye. Alakjai démonok: a «Mégmételyezettek» a politikai bűn regénye, a «Bűn és bűnhődés» a rablógyilkosságé, a «Félkegyelmű» az intellektuális bűné, az idiótaságé; az «örök férj» a házasságtörésé; a «Sztyepancsikovo» a szélhámósé; a «Karamazov testvérek» az apagyilkosságé, sőt szim-bolikus értelemben az istengyilkosságé, mert Iván, a felbujtó, tulajdon-képen Istent akarja megöletni. Az egész oeuvre középponti problémája a bűn, és pedig a jellegzetes dosztojevszkiji attitűddel, amelyik démoni, vagyis elijesztve vonz, borzalmasságával csábít, miközben rettegésben tart, húz magához; megízlelteti az emberrel a pszichológiai dráma mérgét, a lelkiismeretfurdalást, mint fokozott életérzést, a bűnben rejlő gyönyört. Dosztojevszkij főalakjai nem Myskin herceg, Aljosa, Sztarec; ez ellen minden orosz tiltakozik. A főalakok még Sztavrogin sem, Karama-zov Iván sem, Raszkolnyikov sem, mert, ha ezekben nincs is más, van szellemi magasrendűség. Az igazi Dosztojevszkij-alak Szvidrigajlov, Szmergyakov és a «Nagyváros homálya»-nak hőse, a «csatornalakó», ahogy Sesztov mondja, ez az emberileg, erkölcsileg, szellemileg is teljesen lesüllyedt lény; nem a moral-insanity, hanem a life-insanity, nem a morális gazember, hanem a transzcendens értelemben vett gonosztevő. Ez az az ember, aki mindent, amihez nyúl, bemocskol, akinek gyónása nem tisztító megkönnyebbülés, hanem még intenzívebb elmerülés saját gonoszságába és mindenekfölött ez az, akiből árad a bűn és a szenny, akinek démoni fertőzőereje van arra, hogy magával ragadjon minél több embert. Ez a diabolikus Dosztojevszkij-hős — akinek ördögi öröme a megrontás, életlehetőségek megölése, akinél a «metanoia» valóság-gá lett, teljesen elfordul az élettől, aki már az életbe vezető karamazovi belépőjegyet is visszaadta — fellázadt Isten ellen; elkövette a leg-nagyobb bünt, megölte Istent, az életet, nem akar élni, csak a sötét romboló démonok kavargó infernális pusztításán vigyorog.

Hogy hová vezet ez a démonizmus, az később láthatóvá lesz Rozanov és Sesztov könyveiben és az orientalizmus győzelmében, amit Európa még csak most kezd érteni, mert az előbb azt hitte, hogy társa-

dalmi és politikai változás. «A kétségbeesett küzdelemben — írja Keyserling — az ember a szellemi magasságáról majdnem teljesen leköszön és csak az alvilági erők kezdenek benne hatni ... a világháborúnál sokkal undorítóbb volt az orosz vörös-fehér polgárháború, amikor a régi uralom védői soha nem látott nélkülözések közepette soha nem látott távolságokra özönlöttek folytonos harcban s mindig fokozottabb represszáliákat alkalmaztak a vörösökkel szemben. Végül az egész európai-ázsiai Oroszország egyetlen pokollá változott, amelyet semmiféle középkori festő sem tudott elképzelni. És az akkor felébresztett pokoli ösztönök továbbhatnak. Természetszerűen a gonosztevők emelkednek ki és határozzák meg az időt. Azzal szemben, amit nem akarnak megtűrni, ördögi szadizmust alkalmaznak . . . Így elevenedik meg az egész alvilág és okádjá le a megborzó világot.» (Südamerikanische Meditationen.) A világ már egészen jól kezdi látni, hogy Oroszországban a feltámadt alvilági erők megvalósulásának főfeltétele éppen a gonosztevők uralma; látja azt is, hogy ez már kezd nem tisztán orosz jelenség lenni és az új orientalizmus elárasztja a «megborzó földet»; az alvilág démonikus kisugárzása oly elementáris, hogy az emberiség megrendülve tapasztalja: a világrend néhány év alatt megváltozott. De nem tud védekezni ellene, mert a szellemisséget, az élet mérőeszközét az orientalizmus már előzőleg szaturálta; megszűnik az ítélet a gonosztevők fölött abban a pillanatban, amikor először a gonosztett általános tudatát csempészték be az emberiség szellemébe. Egészen új élettechnika fejlődött ki — ez az a bizonyos «alvilági» életszemlélet, a «csatornalakó» életszemlélete, amiről Rozanov és Sesztov oly sokat ír — ebből pedig hiányzik az emelkedettségnek és tisztaságnak vágya, a nemesség, becsület, kultúra, rend; hiányzik a mindennemű erény iránt való érzék. — És ennek az alvilági szellemségnek kiindulópontja Dosztojevszkij. Ő az a «szörnyű genie», ahogy Ivanov írja, a «földalatti labirintus építőmestere», a «szatanizmus mélységének» és a «szodamai szépségnek» költője, «Ahrimannak, a világrombolásnak profétája».

3.

Az orosz szellemségnek Dosztojevszkij utáni képviselőiből teljesen hiányzik a felvetett történelmi élettechnika megítéléséhez való tiszta látás. Megbűvölve a «szatanizmus vonzó mélységétől» és a csábító «szodamai szépségtől», egy pillanattig sem gondoltak arra, hogy a felszabadított erők talán veszedelmesek lehetnek rájuk nézve is. Csak mikor már a forradalom kitört, veszi észre Mereskovszkij, hogy itt az okot nem Marxban, hanem Dosztojevszkijben kell keresni.

Szolovjev Vladimirmél jelentkezik először teljes mivoltában a Dosztojevszkijen alapuló történelemszemlélet. Ő az, aki tudatosan szembe-

fordul az antik tradícióval és az európai gondolkozást (dogmatikus lázfilozófiának) nevezi. Szolovjev alaptémája az isteni gondolat története és jövője. Az istenség az emberi történelemben, mint szellem, mint a jó és mint a szeretet működik, e szerint három lényeges diszciplínában fejeződik ki: a theozófiában, theokráciában és theurgiában. A világ-történelem az anyagi princípium teljes «belső felörlődése». Az ember anyagiassá lett a történelem elején, a bűnbeesésben. (Pszichológiai dráma.) «A vallás feladata, hogy a megrontott életet újra megjavítsa» és megszabadítsa az embert «alacsony természetének rabszolgaságából». Ebben a történelemgondolásban már szerepel minden lényeges orosz gondolat. Az alapvető kérdések nem a periódikusság, a dinamika, az egyéniség kérdése, az áramlatok, a korszakelhatárolás, az egység, a morfológia, mint az európai történetfilozófiában, hanem a természet, halál, bűn, törvény, kegyelem. A «természet megromlása» itt megingathatatlan tény, amilyen tény az is, hogy a világ értelmének «kinyilatkoztatása a kereszténység.» (Anatóliai egyház.) Szolovjevnek szorososan Dosztojevszkijhez való tartozása sehol sem tűnik ki élesebben, mint a szeretetről és a jóról írt könyveiben. Az orosz szeretet: áldozat, feladás, lemondás; mindig és minden esetben drámai küzdelem, ahol a természet és a szellem küzd. Az európai szemében a szeretetben sohasem merült fel az áldozat lehetősége, az enyém-tied, az adás-vétel; Európában a szeretet a közösben való részvétel, a közös öröm, az élet közösségének nem misztikus, hanem tapasztalati ténye. Az orosz szeretet mindig összeütközés, mindig démonikus: a Szmeryakov szeretete ez, akitől távol áll a közösben való részvétel; ő azzal is, hogy szeretetre kényszeríti magát, önkínzó eszközt készít magának, amellyel még mélyebben megalázhatja magát és megsértheti magában a tiszta élet örömet. A jóság is pszichológiai dráma a dosztojevszkiji értelemben, mert hiszen, ahogy az áldozat a szeretettel kapcsolatban csak a gyűlölőben jelentkezhetik, a jóság drámaisága is csak a gonosztevőben van meg. Az antik ember számára a jóság világtény volt, amelyben meg kellett nyugodnia és amiben meg is nyugodott. A jó szükségszerűség. Az orosz szellemiségben a jóság problematikussá van téve — elmélyítve — démonizálva.

Arzenyev történelemfelfogása csak árnyalatban tér el Szolovj evétől, vagyis Dosztojevszkijétől. A történelem nála sem más, mint a «transcende te ipsum»-parancsának megvalósulása a földön; a kiindulás a bűnbeesés, a jövő pedig a «Hades lerombolása». Dosztojevszkijben az orosz nép «határtalan önfeláldozási hajlamának» uralomrajutását látja és azt mondja, hogy az ember feladata megindulni azon az úton, amit Dosztojevszkij megjelölt.

Az orosz történetfilozófia sehol sem jelentkezik saját nevéen, csak egészen későn, Bergyajevnél, de még ott sem rendszeresen, európai értelemben vett tudományossággal. Ezzel szemben a jellegzetes orosz

gondolkozóknak egész beállítottsága történetfilozófiai. Az orosz gondolkozásra mindenütt az egész sajátos történetfilozófiai átítatottság a karakterisztikus. Bergyajev azt mondja, hogy ez az oroszország sajátsága, mert «ami az oroszokat érdekelte, mindig saját országuk rejtélye és történelmi hivatása volt.» «Az eredeti orosz gondolkodás a történelem, végének eszkatológiai problémái felé fordul és apokaliptikus.» Ezt a tényt senki sem igazolja jobban, mint Mereskovszkij Dimitrij, aki egész munkásságát nagy történetfilozófiai elgondolásra építette fel. A történelem Krisztus és Antikrisztus küzdelme, de nem a történelmi, látszólagos időben, hanem elmélyítve; a krisztusi gondolat nem palesztinai eredetű, hanem egyiptomi (utolsó könyveinek egyikében, a «Nyugat titkában» még mélyebbre viszi a kérdést és a képzeletbeli Atlantisz birodalom sorsát magyarázza vele) az antikrisztus sem zsidó, hanem keleti, babilóniai. Ez a küzdelem az emberiség örök küzdelme, minden történelmi gondolat ebből a küzdelemből fakad. «Az ember nemcsak azt szereti — idézi Dosztojevszkij «Nagyváros homályából»-t — hogy jól érzi magát, talán éppen úgy szereti a szenvedést is . . . hiszen az ember néha szenvedéllyel szereti a fájdalmat . . . az ember sohasem fog lemondani az igazi szenvedésről, a pusztításról, a chaoszról. Az ember Babilóniában ismerte fel azt, hogy jól esik néha valamit összetörni — és összetörte Egyiptomot. Incipit tragédia — itt kezdődik az emberiség tragédiája.» A babiloni és egyiptomi embert mély eszkatológiai különbség választja el. A babiloni hite a lélek halhatatlansága — végeredményben az, amit ma energiamegmaradásának neveznek; ez anyagi, földi gondolat. Az egyiptomi hite a feltámadás; ez az isteni gondolat. A feltámadás nem bizonyítható úgy, mint a kétszer kettő négy, mert a feltámadás sokkalta biztosabb valóság, mint a kétszer kettő négy. Az előbbi az antikrisztusi erő, az anyag, a matematika, a tudomány; az utóbbi az isteni erő, a krisztusi, a vallás. A történelem a két erő harca az emberiségben és az emberben. Atlantisz—Babilónia—Egyiptom—Görögország—Róma—középkor—újkor ugyanaz a folytonos pszichológiai dráma mindenütt. Most a történelem ott áll, ahol Atlantisz idejében: a kezdődő chaosz a felbomlás jele, a pusztulásé. Európa úgy tűnik el, ahogy Atlantisz, mert Európa az antikrisztusi szellemben él. De az emberiség fennmarad, hogy továbbküzdjön. A történelem vége a feltámadás és az örök élet.

Ivanov Vjastseszlávnál észrevétlenül megtörténik az az értékmegfordítás, amelyhez az új orientalizmusnak el kellett jutnia. A történelem felfogása nála is vallásosán dualisztikus: választás az élet útja és a romlás útja között. De amíg Szolovjev, Arzenyev, Mereskovszkij még általában beszél romlásról, addig Ivanov már a romlást tisztán Európában látja megtestesülve. Az élet útja Dosztojevszkijé, a romlás útja az antikvitáson nyugvó Európa. A sokat kommentált Nagyinkvizítor

elbeszélés nála nyer végleges értelmet; az Inkvizítor nem más, mint a «megromlott kereszténység szimbóluma», amit Ivanov a nyugati egyházban lát; ez az antikrisztusi szellem, «az ördöggel szövetkezett emberiség, aki az embert eladta a földi hatalomnak»; Krisztus az orosz, az anatóliai egyház a szenvedő emberre alapított világ. Ivanov mondja ki először, hogy a történelmi cél: Dosztojevszkij mélységvilága a Sztavroginoké, Szmeryakovoké. Tudomásul veszi, hogy «az emberiség szenvedéllyel szeret szenvedni», szeret pusztítani és Dosztojevszkijről beszélve elragadtatva idézi a dantei Inferno kilencedik énekét: «Ó ti egészséges szellemek, nézzétek a rettentő tant, amely rejtve van a csodálatos költészet varázsával».

4.

«Abyssus abyssum invocat» — idézi Ivanov a Zsoltárokból; «mimind szeretünk a mélységek szélén tévelyegni» — mondja Rozanov. Szolovjev, Arzenyev, Mereskovszkij és Ivanov gondolkodása erősen európai szellemmel fegyvelmezett orientalizmus. Rozanov és Sesztov gondolkozásának elvetemültsége megrettent azzal a kétértelmű démoni megrettentéssel, ami az oroszország jellemvonása. Az előbbiek teljesen az orosz demonia bűvöletében élnek, Rozanovnál és Sesztovnál a demonia aktívvá lesz.

Senkinél az orosz léleknek szmeryakovszerűsége nem emelkedik ki jobban, mint Rozanov Vaszilijnál. A «Nagyváros homályá»-nak életre kelt alakja, a lealacsonyodás oly mértéke, amilyenre még egyáltalán nem volt példa. Rozanov lázadó, de «Rozanov lázadása becstelen és alattomos» — mondja róla Mereskovszkij. Ez a romboló düh, csak hogy a «csatornalako» romboló dühe. Rozanov szellemisége a mobé, a csekáé, a titkos rendőrségé, a névtelen levélíróké, a terroristáké. Csupa irigy bosszú, szennyes és trágár gyalázkodás. «Szörnyeteget érzek magamban» — mondja, mert ő tudatosan mondja, amit mond, hiszen az elaljasodásnak erre a fokára csak a tudat hozzájárulásával lehet eljutni. Az orosz lelkiiséget így határozza meg: «a templomból a korcsmába, a korcsmából ismét a templomba». Szociális gondolat? — «Most mindenki a társadalomról, szociális gondolatról kiabál. Lehet, hogy semmit sem értek az egészből, de ha szociális érdeklődésű emberrel találkozom, közelében az unalomtól egyszerűen meghalok.» Tradíciótisztelete? — «Tolsztoj Leó mögött isszonyúan ízléstelen élet van.» «Gogoly hülye.» «Rozanov minden nagyot leköpdös» — írja Mereskovszkij. De tudatosan teszi. «Egész életemet annak lerombolására szenteltem, amit szeretek», — írja s ezzel a pszichológiai dráma legmélyét fejezte ki, a démonikus önmegsemmisítést, azt, amikor az ember «szenvedéllyel szeret szenvedni.»

Rozanov tisztán látja az európai-orosz ellentét elhatározó jelentőségét. Tudja, hogy a «férfias, csontos, kemény princípium félig szétzúzódott, amikor az antik világ elpusztult». Most az orosz szellemiség

következik. Küzdelembe kerül? Igen, de «mi megvalósítjuk szodomita ideálunkat még az egész emberiség megsemmisítése árán is». Csakhogy Rozanovban, mint ősképében, a dosztojevszkiji alvilágakóban, nyoma sincs semmiféle vallásosságnak. Szerinte «sohasem volt megváltói aktus, ami volt, azt tévedésből hitték annak; vallás, mint vallásos titkok őrzője nincs, csak illúzió van, mert az embert meg kell csalni, hogy valamiképpen be tudjon rendezkedni a földön». Egész társadalomből-cselete a «szegénység kiáltásán alapszik: vezessetek bennünket, de adjatok enni, mert az emberek legnagyobb része sohasem lesz olyan erős, hogy maga szerezzé meg ennivalóját. Ha pedig jóllaktak, első kérdésük, kit imádjunk?» így kellett elérkeznie ahhoz, hogy ő is csal, ő is hazudik, hamisít. «(Bámulatos, milyen jól megfértem mindig a hazugsággal.)» Ez az orosz démonizmusnak eddig elért legmélyebb pontja.

Sesztov León végső lényegében nem más, mint Rozanov, de pallérozottabb, nem olyan durva és drasztikus; ez az előnye és veszedelme. Művelt és szenvedélyes lázadó; az ő világképe is a chaosz, a felbomlás, az életrontás, de rendkívüli filozófiai és történelmi anyag apparátusával, vagyis rendkívüli szofisztikai képességgel, amit, természetesen, ő maga is meg vall, amikor a görög szofistákban látja a filozófia egyik legmagasabb pontját.

«Az egészséges emberi értelem, amely a pozitív tudományokban teljes önbizalommal tevékenykedik, meggyőződéssel mondja: a legszörnyűbb vétkek egyike Herosztratoszé. Herosztratosz volt az, aki a művészet csodálatos alkotását, Diana templomát megsemmisítette. Az ilyen embereket meg kell láncolni. Erkölcsan, politika, szociológia visszhangozzák: meg kell láncolni! És a filozófus? A filozófus hallgat . . . Mert mit csinál a természet? Milyen gondtalansággal, könnyűséggel pusztítja el legjobb alkotásait . . . Megóvta a Vezúv Herculanumot? ... a moralista és a szociológus ezt a tényt elfelejthetik. A filozófus nem felejt el. . . Platón azt mondta: a filozófia folytonos meghalás, előkészület a halálra . . . Igen, az embernek szüksége van valamire, ami alkalmas azonnali használatra. Igazságra egyáltalában nincs szüksége. Hazugság és illúzió éppen olyan jól megteszi.» «ó isteni Platón! Te találtad ki a dialektikát és te akartad, hogy az államokat filozófusok kormányozzák. Ez utóbbi, szerencsére, nem teljesült, de a dialektika uralkodik az embereken és téged elért a büntetés, amelyet megérdemeltél. Előbb a banalitás csak banalitás volt, ma azonban a te módszered szerint bizonyítjuk és ezért igazság a neve.»

Ez Sesztov módszere. A «Nagyváros homályának» kétségbeesett rabulisztikája, amely mindent felbont, hogy annál mélyebbre rántsa önmagát a szenvedésben. Sesztov történetfilozófiája a bevallott chaosz-teremtés, vagyis a világrombolás célján nyugszik. Rombolására jellemző: a morál nem egyéb, mint «a kicsinyke erkölcsi szó példátlan

szemtelenség»; «a tudomány mindent közönségessé akar tenni és csak akkor van megelégedve, ha munkája végeztével semmi sem marad»; a nevelés hatása az, hogy «értelmünk, amelyet gyermekkorunkban annyi értelemellenességgel tömték meg, elvesztette a képességet, hogy védekezzék az értelmetlenség ellen és mindent felvesz, kivéve azt, amitől óvták, az okszerű történet». Elvek: «nincsenek alapelvek és az elegendő ok elve csak az önmagát istenítő korlátoltság autósuggesztója». Istenség: «a földön Istennel berendezkedni époly kevéssé lehet, mint Isten nélkül». «Az isteneket megérteni, bár lehetetlen, mégis szükséges.» Ez a teljes nihilizmus.

5.

Bergyajev Nikolaj az a gondolkozó, akinél az egész orosz történelemproblematika minden belletrisztikai mellékesség és fölösleges szubjektivitás — ami azonban nem azt jelenti, hogy a jellegzetes orosz szenvedélyesség — nélkül nyilatkozik meg. Bergyajev teológiai tanár volt Moszkvában, a bolsevizmus első éveit Oroszországban töltötte, de menekülnie kellett. Most Parisban él és könyvei három nyelven (francia, német, angol) jelennek meg. A róla szóló irodalom máris nagyon terjedelmes; benne látják a modern orosz szellemiség legmélyebb képviselőjét. Első könyve «Dosztojevszkij világszemlélete», ezt követte a «Történelem értelme», majd az «Új középkor», amely világszerte fel-tűnést keltett. Kisebb művei közül a «Kereszténység és osztályharc» egészen jellemző. Több folyóiratba dolgozik és középpontja annak a körnek, amely az «Orient und Occident» című szemle köré csoportosult.

Bergyajev azt mondja, hogy a történelmet az emberiség még csak most kezdi megérteni. (Sinn der Geschichte. Darmstadt. Reichl.) Az első korszak csak élte a történelem misztériumát, a nélkül, hogy tudomást szerzett volna róla; ez volt az Óskor. A görög korban, a középkorban és újkorban a történelmi katasztrófák hatása alatt az ember feleszmélt. Ez a kétezeréves felvilágosodás a hellén gondolat megszületésétől a XX. századig. A bomlás Marxhoz vezetett, aki minden kultúrértéket a testi munkából vezetett le és a történelmi történés lelkét elvette. A lélek reflexsé lett és elvesztette valóságát. Megtagadta a misztériumot, éppen ezért nem tudta megragadni. A XX. századnak választani kell «a filozófia, tudomány, művészet látszata» vagy az «emberi sors misztériuma között». Ez a választás kezdete az újabb, harmadik korszaknak, amit Bergyajev újközépkornak nevez, amelyben az emberiség a történelmet már megérti.

Mi a történelem? Nem mithosz, amely csak a nép emlékezetében élt. Nem a Messiás-gondolat, amely szűk és csak egy népre vonatkozik. Legkevésbé pedig a tudomány, amely megfosztja a történeleket mélységüktől. (Sesztov: «a történelem az, amely azzal tűnik ki, hogy minden rendkívülit *eltüntet.*») Az igazi *történelem a kereszténységgel kezdődik,*

mert vele kezdődik a történelem feltétele, a szabadság. A történelem (Isten országában kezdődött) és végződik ott, ahol «az idő és örökkévalóság egybeolvad». A történelemben a szeretet és szabadság drámája folyik le: «az Isten születése az emberben és az ember születése az Istenben». «A történelem az emberi sors a földön.»

Bergyajev világosan látja, hogy a «filozófia, tudomány, művészet látszatában» az antik hagyomány él; látja Európa nagy szellemi örökségét, a görög gondolatot és ezzel szembeállítja a maga orientális mélységdemoniáját. Az új középkor az antik világ teljes megsemmisítésétől függ. Európa döntő választás előtt áll és a választástól függ az egész eljövő korszak szellemisége.

Az orosz történetfilozófia alapvető lényege az új időélmény. Azt szokták mondani, ennek az időnek körvonalazása Bergson műve. Nem így van: az új időélmény, a pszichológiai, a «mélységidő» először Dosztojevszkijnél jelentkezik. Nála válik az egész élet belsővé, lelkivé; ő volt az, aki a sorsot tisztán belső történésnek nézte, aki az élet középpontjává a pszichológiai drámát tette. Bergyajev azt mondja, hogy a belső idő, a «mennyei idő az Isten-léteon mélyében» a létalapja s az, amit eddig a történelemben időnek neveztek, «elrontott idő», «rossz végtelenség», «az örökkévalóság ellentéte». Múlt, jelen, jövő nincs. «A múlt nem egyéb, mint emlékezés az örökkévalóságban, lesüllyedés a mennyei időtlenségbe.» Csak bomlott lélek látja a múltat és jövőt nemlétezőnek, mindakettő van «az örökkévalóság igazságában». Ez az, amit az idő harmadik dimenziójának nevez: a kiterjedést a mélységben — az örökkévalóságban.

A történelem a kereszténységgel kezdődik, mert csak a kereszténység dinamikus. A hellén ember csak az anankét ismerte; a zsidó ellenszegül a kegyelemnek, szeretetnek és szabadságnak. A kereszténység dinamikája a szabadság gondolatának, a jó és rossz között való választásnak felvetése, és a kereszténységben van meg egyedül a «jó észszerűsége». A kereszténység nem természet vallás, hanem kulturális-történelmi; itt merül fel először az «ember örök sorsának kérdése». Az embert a természetből levezetni lehetetlen; az ember szembenáll a természettel. A teljes szembenállás a kereszténységben fejeződik ki, éspedig a bűnbeeséssel. A történelem az ember sorsa a bűnbeeséstől a megváltáson keresztül az örökkévalóságig: a «transzfiguráció».

Az európai ember a kereszténység magyarázatán elcsodálkozik. Európa számára a kereszténység nem ez volt. És tényleg a kereszténység nem ez. Soha egy pillanatra sem szabad elfelejteni, hogy amikor Bergyajev kereszténységet mond, az ő sajátos kereszténységét érti. Ez pedig nem az európai egyházaké, hanem az anatóliai egyházé Dosztojevszkijén átszűrve. Ez az a bizonyos démonikus életmélységszemlélet, jellegzetesen orientális orosz diabolikus kereszténység, amelyben Dosztojevszkij sötét, szenvedélyes kétségbeesése kavargó és tele van infernális gyötrődésekkel.

Bergyajev a történelmet, mint a keresztény gondolat útját az emberiségen végigviszi: ahogy elterjed a római birodalomban, ahogy a középkorban «megreked a theokrácia és feudalizmus mellékkérdéseiben», ahogy az «újkorban visszaszorul» és ahogy újra elemi erővel az «új középkorban» feltámad, hogy teljesen megvalósuljon. Sehol sem látni jobban a két kereszténység teljes különbözőségét, mint éppen a középkor magyarázatában. Itt Bergyajev egészen az orientális gondolatot vetíti bele az európai történelembe és az ő szempontjai következtében az egész középkor eltorzul. Az ő kereszténységének Európához semmi köze, mert ez tisztán és csakis Dosztojevszkij orosz demoniájának betörése az európai történetfilozófiai diszciplínába.

Bergyajev minden gondolata a jövő korszak víziójában összpontosul. Ez a korszak az «új középkor.» (Darmstadt. Reichl.) Az új középkor vallásos korszak. A XIX. századig a vallás magánügy volt, «de a vallás nem lehet magánügy.» «Az újkor profán kor volt ... az új középkor szakrális korszak lesz.» «Az újkor apály, az új középkor dagály.» Az nappal volt, ez éjszaka lesz. «Az éjszaka metafizikusabb, mint a nappal, megvan benne a fátyollalborítottág mélysége.» «A mi történelmi időnknek ökonomizmusa a szociális hierarchia megsebzése — a szellemi központ elvesztése.» «Ma azt hiszik, hogy a mammonizmus és az illúziók lerombolása jelentik az emberiség haladását». . . «elhalt a kultúra szent szimbolikája; az uralkodó élethatalom nem a templom, hanem a tőzsde... az embereken nacionalista partikularizmusok uralkodnak». Az új középkorban «a politikai pártok jelentősége megszűnik, a parlament vámpírizmusával eltűnik az életből». «A munkát, amelyet a kapitalizmus és szocializmus közös erővel mechanizált, újra meg kell szentelni.» Új embertípus lép fel, ennek első képviselője Dosztojevszkij. Az újkori alkotásnak «két betegsége volt: a reflexió és a kétely.» Dosztojevszkij alkotása nem praktikus és nem kritikus, hanem «szabad: dogmatikus». A tudomány megszűnik, «az ember visszatér ősfarmájához, a misztériumhoz». Az újkor kifejezetten a férfi kultúrája volt; az új középkorban a nő fog nagyobb szerepet játszani, — egy neme lesz az új matriarchatusnak. «A nő szorosabban egybenőtt a világlélekkel, ősi lényekkel. A férfikultúra nagyon is eltávolodott a kozmikus lét közvetlen misztériumától s ehhez a visszatérés a nőn keresztül vezet.» Az asszony hivatott arra, hogy meghozza az örök békét. És az emberiség máris itt áll az új középkor kapujában.

Bergyajev társadalomszemlélete minden részletében az újkor megvilágítása. (Le christianisme et le lutte des classes. Paris. Demain.) Az új korszak «az egyház és állam teljes egysége lesz», az osztály megszűnik. «A legnagyobb erő nem a gazdaság, hanem a bűn ereje s ez tisztán szellemi.» «Az osztály leveti reális karakterét és tisztán szimbólummá lesz.» Az újkor embere az igazságot «osztályon kívül és felül nézi, mert az osztály

az igazságot mindig eltorzítja és denaturáljam «Elutasítja az ember átalakítását dologgá és a munka átalakítását áruvá.» «A munkát szentségnek nézi, a munka szellemi kérdés.» Nem fogja elviselni többet a mechanikus munkát... mert nem lehet birodalmat alapítani a nélkül, hogy ne adják meg a munkának az attitűdét spirituellt. «Csak egyetlen szabadság van, az emberi munka és alkotás lehetőségének szabadsága.» «Az ember misztériuma nem a szolgaság (Sinn des Schaffens. Tübingen. Siebeck) ... a világ értelme a teremtés és a teremtő ... az élet alkotásokat követel... alkotás és szabadság szorosan összefügg... a szabadság felé vezető út aszkézis, visszatérés Istenhez . . . alkotó extázis ... a jövő művészete a theurgia művészete lesz... az alkotás szabadsága adja meg a morál szabadságát ... az embert nem a filozófia vezeti, amely az ember kinyilatkoztatása, hanem a vallás, amely az Isten kinyilatkoztatása.» Bergyajev nem szisztematikus. A szisztéma az antik kozmikus rendszemlélethől fakad. Bergyajev meggyőző ereje nem a rendben van, hanem a mélység feltárásának démonikus gesztusában. Ugyanaz a mód ez, amely Európában a művészet szellemiségében már tért hódított: irodalomban követelmény lett, a festészetet elárasztotta, betört bölcséletbe s most ott áll, hogy megváltoztassa a történelemtől való felfogást és belevigye a történetfilozófiába az új orientalizmust.

Hamvas Béla.